4. Αλλόγλωσσα και μειονοτικά στον Ελλαδικό χώρο
των **Λεωνίδα Εμπειρίκου – Θανάση Μωραΐτη**

Πρόλογος

Η παρουσία σήμερα των αλλόγλωσσων ομάδων μέσα στα όρια του ελληνικού κράτους, θα μπορούσε να θεωρηθεί σαν ένα υπόλοιπο της προεθνικής πραγματικότητας του βαλκανικού χώρου. Η σημερινή εικόνα αυτών των ομάδων μαρτυρεί για την πρόοδο της ιστορικής διαδικασίας εθνοποίησης που χαρακτήρισε τη διάλυση των προεθνικών κρατικών σχηματισμών και που έμελλε να ομογενοποιήσει ενιαίες γεωγραφικές περιοχές, κατασκευάζοντας την εθνική φυσιογνωμία του χώρου και εξωθώντας στην εξάλειψη της εθνογλωσσικής πολυμορφίας που χαρακτήριζε το οθωμανικό έδαφος.

Παγιδευμένες μέσα στα γρανάζια του εθνικού φαινομένου οι αλλόγλωσσες ομάδες –όσες δεν αποτέλεσαν αντικείμενο ανταλλαγής πληθυσμών ή άλλων βίαιων μετακινήσεων– ακολούθησαν μία πορεία σταδιακής γεωγραφικής συρρίκνωσης, συνοδευόμενης από τη χαλάρωση του γλωσσικού ιστού και την αύξηση της διγλωσσίας (bilingualism)· επακόλουθα της υποχώρησης της τοπικής γλώσσας μπροστά στην ιδεολογική κυριαρχία της ελληνικής. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, τα στοιχεία της πολιτισμικής ταυτότητας των αλλόγλωσσων ομάδων αποτέλεσαν το αντικείμενο μιας διαρκούς διαπραγμάτευσης με το κράτος και την εθνική ιδεολογία. Πιο συγκεκριμένα στη μουσική, η συρρίκνωση της γλώσσας απεικονίζεται στη μείωση του αλλόγλωσσου ρεπερτορίου και την αντικατάστασή του από το γεωγραφικά κοντινό ελληνόφωνο ρεπερτόριο, με ακραίο αποτέλεσμα τη συμβολική διατήρηση ενός ελαχίστου μέρους του σαν συμβόλου (marker) της τοπικής ταυτότητας (εξαίρεση σε αυτή την γενικότερη τυπολογία αποτελεί η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης, κυρίως λόγω του θεσμικού της καθεστώτος).

Στο πλαίσιο αυτής της διαπραγμάτευσης εγγράφεται και η απουσία της αλλόγλωσσης παράδοσης από οποιαδήποτε επίσημη απεικόνιση του ελληνικού φολκλόρ, με πρώτη συνέπεια την περιορισμένη καταγραφή της πολιτισμικής έκφρασης των μη ελληνόφωνων ομάδων από την ελληνική λαογραφία, ασχολούμενη κυρίως με τη συλλογή ελληνόγλωσσου εθνολογικού υλικού. Εν τούτοις, η μελέτη της ελληνικής μουσικής δεν είναι παρά τεχνητά διακριτή από τη μουσική των μη ελληνόφωνων ομάδων με την οποία βρισκόταν -και βρίσκεται σε πολλές περιπτώσεις ακόμα και σήμερα- σε σχέση συνεχών αλληλεπιδράσεων. Άλλωστε η γλώσσα δεν αποτελεί, επ' ουδενί λόγω, ένα αδιαπέραστο σύνορο μεταξύ των διαφόρων λαϊκών παραδόσεων –όπως την ονειρεύτηκαν οι ρομαντικοί εθνογράφοι του 19^{ου} αιώνα– και συνεπώς δεν μπορεί να συνιστά απόλυτο κριτήριο ταξινόμησης της μουσικής παραγωγής.

Μιλώντας λοιπόν για τη μουσική των αλλόγλωσσων ομάδων δεν σκοπεύουμε να υποστασιοποιήσουμε την μουσική παραγωγή ορίζοντάς την μονοσήμαντα στα πλαίσια γλωσσικών συστημάτων· τουναντίον, ένας τέτοιος μύθος τίθεται συχνά υπό αμφισβήτηση στα πλαίσια της ανάλυσης που ακολουθεί. Η προσέγγισή μας φιλοδοξεί να ρίξει λίγο φως σε μια πραγματικότητα λιγότερο γνωστή, της οποίας την μελέτη θεωρούμε αναπόσπαστο κομμάτι της μουσικολογικής έρευνας του ελληνικού χώρου. Η συγκριτική μελέτη της πολιτισμικής παραγωγής των διαφορετικών γλωσσικών ομάδων, προστατεύοντάς μας από την ιδέα της στεγανότητας των παραδόσεων που μας κληροδότησε ο ρομαντικός εθνικισμός, μας βοηθά να συλλάβουμε στην πολυπλοκότητά του το φαινόμενο της λαϊκής δημιουργίας.

Για ένα τέτοιο εγχείρημα, πέρα από τη μελέτη της μουσικής, είναι απαραίτητη η μελέτη της ίδιας της ιστορίας των μη ελληνόφωνων ομάδων. Διότι, η μουσική των αλλόγλωσσων καλείται να εκφράσει την πολύπλοκη πολιτισμική πραγματικότητα της ομάδας, σχέση που απεικονίζεται συχνά στα όρια διαφόρων μουσικών ζωνών. Εξάλλου, η γλωσσική πραγματικότητα των ομάδων ορίζει προνομιούχα δίκτυα επικοινωνίας με μουσικές παραδόσεις εκτός του ελληνικού χώρου, επιδρώντας έτσι στην εξέλιξη του μουσικού ιδιώματος. Τέτοιες σχέσεις, όπως αυτή της τουρκόφωνης – ρουμελιώτικης (βλ. σελ. 12)– μουσικής παράδοσης με τη σημερινή τουρκική μουσική πραγματικότητα ή της επίδρασης του αλβανικού κλαρίνου στην εξέλιξη της ηπειρώτικης μουσικής -ειδικά μέσα στα όρια της πεντατονικής ζώνης-, δεν μπορούν να διερευνηθούν παρά μόνο μέσα στην ιστορικότητά τους.

Τέλος, η μελέτη της μη ελληνόφωνης μουσικής παράδοσης αναδεικνύει το ρόλο της γλώσσας στη μουσική παραγωγή, όχι μέσα από το πρίσμα μιας οργανικά (βιολογικά) προκαθορισμένης εθνοτικής φυσιογνωμίας της μουσικής, αλλά σαν δομικό στοιχείο της ίδιας της μουσικής, που επιβάλλει τους κανόνες του στη στιχουργική και την εκφορά των τραγουδιών. Αυτή η διάσταση χάνεται στις διάφορες μεταφράσεις αλλόγλωσσων τραγουδιών που έγιναν και γίνονται ακόμα, προκειμένου να διευκολύνουν την ένταξή τους στην επίσημη εθνική μουσική παράδοση. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας τέτοιας παραβίασης είναι η ελληνική μετάφραση των σλαβικών οκτασύλλαβων και δεκατετρασύλλαβων που –απόλυτα αρμονικοί στη σλαβομακεδονική γλώσσα– απάδουν στο ελληνικό αυτί.

Ειδομένη μέσα σε αυτά τα πλαίσια η μελέτη των διαφορετικών γλωσσικών ομάδων, συνιστά, νομίζουμε, ένα ερμηνευτικό εργαλείο απαραίτητο για την ιστορία της παραδοσιακής μουσικής, από την έλλειψη του οποίου, αυτή η τελευταία, έχει 'επί μακρόν' υποφέρει.

Αρβανίτες

Ονομάζουμε Αρβανίτες όλες τις εθνογλωσσικές ομάδες στην Ελλάδα που μιλούν μία μορφή της Αλβανικής γλώσσας. Συμβατικά μπορούμε να χωρίσουμε αυτές τις ομάδες σε δύο μεγάλες κατηγορίες.

Η πρώτη κατηγορία περιλαμβάνει όλους όσοι κατοικούν στα όρια του πρώτου Ελληνικού Βασιλείου (1830). Από μόνοι τους αποτελούν ειδική κατηγορία ομιλητών, διότι η γλώσσα τους προέρχεται από τοσκικές μεσαιωνικές διαλέκτους που αποκόπηκαν από τον κυρίως κορμό της Αλβανικής πριν ονομασθεί η γλώσσα αυτή *Σκιπ* και ο λαός που τη μιλάει *Σκιπτάρ*.

Η δεύτερη κατηγορία Αρβανιτών περιλαμβάνει όλες τις ομάδες των 'Νέων Χωρών' της Ελλάδας: Ήπειρο, Μακεδονία, Θράκη.

<u>1η κατηγορία Αρβανιτών</u>

Οι Αρβανίτες της νότιας Ελλάδας είναι αποτέλεσμα παλαιών μεταναστεύσεων του 14ου-15ου αιώνα ή, κατ' άλλους, νωρίτερα που έκαναν οι Φλωρεντινοί ηγεμόνες των Αθηνών, ο κόμης Ντε Βιλανόβα, οι Βενετσιάνοι της Εύβοιας, οι Καταλανοί, οι Παλαιολόγοι και οι Φράγκοι της Πελοποννήσου κ.ά. για να εποικίσουν τις πιο πάνω σχεδόν ερημωμένες περιοχές. Συμπεριλήφθηκαν στο πρώτο Ελληνικό Βασίλειο του 1830 και είναι η πολυπληθέστερη ομάδα Αρβανιτών στην Ελλάδα. Κατοικούν σε μία περιοχή συμπαγούς οίκησης της νοτιοανατολικής Στερεάς Ελλάδας που περιλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της Βοιωτίας, ένα μέρος της Λοκρίδας,

σχεδόν όλους τους ντόπιους οικισμούς της Αττικής πλην των Μεγάρων και της Αθήνας, τα νησιά του Αργοσαρωνικού πλην της Αίγινας, τη νότια Εύβοια (Καρυστία, Καβοντόρο) και τη βόρεια Άνδρο, μία μεγάλη περιοχή της Αργολιδοκορινθίας με πολλούς θύλακες πέρα από την ενιαία περιοχή, καθώς και τρεις θύλακες στην Αχαΐα (Παναχαϊκό και περιοχή Άραξου), στην Τριφυλία (Σουλιμοχώρια) και στη Λακωνία (περιοχή Ζάρακα).

Το μουσικό ύφος των αρβανίτικων τραγουδιών αυτών των περιοχών είναι λιτό, δωρικό, δίχως μοιρολατρική ροπή ακόμα κι όταν η διάθεσή τους 'λυπάται'. Ο τραγουδιστής ερμηνεύει χωρίς «τσαλκάντζες» (συνεχή μελίσματα), χωρίς 'έρπουσα διάθεση' (ακόμα και στις πιο ανατολίτικες στιγμές, όπως σε χρωματικούς τρόπους που κλίνουν προς τα εκεί), χωρίς γλυκερούς 'στηθικούς' χρωματισμούς. Στην πλειοψηφία τους χρησιμοποιούν διατονικές κλίμακες, κυρίως τον τρόπο του *ρε* (α΄ ήχος στη βυζαντινή μουσική). Δε λείπουν πάντως και οι μελωδίες σε χρωματικές κλίμακες, όπως το *χιτζάζ*, το *σαμπάχ*, και κυρίως το *βαλκανικό μινόρε* (χρωματικός πλάγιος του δ΄ στη βυζαντινή μουσική) που υπάρχει σε αρκετά τραγούδια του Λουτρακίου και της Περαχώρας (Κορίνθου) και που δείγμα του σώζεται ήδη από την ύστερη αρχαιότητα (West, παράδειγμα 42, σσ. 428). Στα Βίλια του Κιθαιρώνα έχουμε τουλάχιστον 7 τραγούδια που χρησιμοποιούν πεντατονικές ανημίτονες κλίμακες, πράγμα που μαρτυρεί τη γεωγραφική καταγωγή των κατοίκων (νησίδα της Ηπείρου στη Στερεά).

Οι ρυθμοί των τραγουδιών είναι σκληροί και 'γωνιασμένοι', αυστηροί και βραχώδεις, με έντονη τη στεριανή διάθεση. Χρησιμοποιούν τους ρυθμούς: 4/4, 2/4, 3/4 (τσάμικος), 7/8 (συρτοί-καλαματιανοί στις στεριανές περιοχές και τράτα στα παράλια), καθώς και μικτούς ρυθμούς 7/8 (καλαματιανός) + 2/4 (καγκέλι) ή 3/4 (τσάμικος) + 2/4 (καγκέλι). Απουσιάζουν τελείως το τσιφτετέλι και οι σύνθετοι ή άλογοι ('κουτσοί') ρυθμοί: 9/8 (καρσιλαμάς, ζεϊμπέκικος), 8/8, 11/8 κ.λ.π. (εκτός από το «Μοιρολόι της Παναγίας» που τραγουδιέται στα Βίλια σε 5/8 (3+2) και στη Σαλαμίνα και στα Αθίκια (Πελ/νησος) σε 6/8).

Τα τραγούδια που γνωρίζουμε έως τώρα είναι ως επί το πλείστον ερωτικά και τραγούδια γάμου. Υπάρχουν επίσης τραγούδια της δουλειάς, σκωπτικά, αποκριάτικα και μοιρολόγια (κυρίως με θρησκευτικό περιεχόμενο). Απουσιάζουν τελείως τα κλέφτικα, πλην ενός στα Βίλια και τα ιστορικά, πλην του «Τρε παπόρ», που αναφέρεται στην Κωνσταντινούπολη και ενός ακόμα στη Σαλαμίνα που αναφέρεται στη μάχη της Αράχωβας το 1824.

Τα τραγούδια αυτών των περιοχών παλιότερα παιζόντουσαν με πίπιζα ή φλογέρα και νταούλι. Μετά το 1830, η δημοτική κομπανία περιλάμβανε κλαρίνο, βιολί, λαούτο και σαντούρι. Στη Σαλαμίνα, έως το 1935, τα τραγούδια παιζόντουσαν με λύρα (περίφημος λυράρης ο Μιχάλης Κανάρης, που αργότερα αναγκάστηκε να παρατήσει τη λύρα και να μάθει βιολί), λαούτο (ο Σιδέρης Αδριανός, πασίγνωστος λαουτιέρης, έλαβε μέρος σε όλες σχεδόν τις ηχογραφήσεις ελληνικών και αρβανίτικων τραγουδιών που κυκλοφόρησαν σε δίσκους 78 στρ. μετά το 1930) και ταμπουρά (προφανώς λόγω της γειτνίασης της Σαλαμίνας με τον Πειραιά των ρεμπέτικων). Ο χορός της τράτας τραγουδιέται από τους χορευτές χωρίς συνοδεία οργάνων.

Ο τραγουδιστής Γιώργος Παπασιδέρης, Αρβανίτης από την Κούλουρη (Σαλαμίνα), ηχογράφησε, πρώτος αυτός, το 1932 επτά αρβανίτικα τραγούδια σε δίσκους 78 στρ. (αυτό ξέρουμε από την έως τώρα έρευνα). Έξι από αυτά επανεκδόθηκαν στο CD με τίτλο *Ο Γιώργος Παπασιδέρης τραγουδά σπάνια δημοτικά τραγούδια* (F.M. Records, 1996, έρευνα-επιμέλεια: Θανάσης Μωραΐτης). Ο ίδιος και η Γεωργία Μηττάκη, επίσης Αρβανίτισσα από τον Αυλώνα (Κακοσάλεσι) Αττικής,

κυκλοφόρησαν σε δίσκους εμπορίου αρβανίτικα τραγούδια μεταφρασμένα στα Ελληνικά. Από την εποχή του Αλή Πασά και πιο μετά, την εποχή του Όθωνα, είχε αρχίσει η συστηματική μεταγλώττιση των αρβανίτικων τραγουδιών στα Ελληνικά. Μεταπολεμικά, αρκετοί επαγγελματίες τραγουδιστές που ήταν Αρβανίτες και ήξεραν τη γλώσσα, τραγούδησαν σε δίσκους εμπορίου αρβανίτικα τραγούδια. Ενδεικτικά αναφέρουμε τους: Μιχάλη Μενιδιάτη ή Καλογράνη (από το Μενίδι), που τραγούδησε 2 τραγούδια σε δίσκο 45 στρ. (1963), και Θανάση Μωραΐτη, που έχει εκδώσει 2 CD's: *Αρβανίτικα τραγούδια* (F.M. Records, 1988) και *Τριαντάφυλλο του βράχου*, (M.B.I., 1998). Το Λύκειο Ελληνίδων έχει εκδώσει ένα δίσκο με τίτλο *Χοροί και τραγούδια της Σαλαμίνας*, 1991 (τα περισσότερα αρβανίτικα τραγούδια έχουν τραγουδηθεί στη νεότερη ελληνική εκδοχή τους -μερικά χρόνια αργότερα έγινε επανέκδοση σε CD και συμπεριλήφθηκαν και τα αρβανίτικα) και το Μουσικό Λαογραφικό Αρχείο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών έχει συμπεριλάβει στο CD με τίτλο *Καρυστία* (1998) πέντε αρβανίτικα τραγούδια από τη νότια Εύβοια και στο CD με τίτλο *Μονωδίες από τον Παρνασσό και τον Ελικώνα* (1999) οκτώ. Ο «Αρβανίτικος σύνδεσμος Ελλάδας» κυκλοφόρησε το 1983 μία κασέτα με τίτλο *Αρβανίτικος γάμος*, στον οποίο παίζει πίπιζα και κλαρίνο ο Παναγιώτης Κοκοντίνης. Σύγχρονοι δημοτικοί τραγουδιστές (Αλέκος Δήμου, Τάκης Πανουργιάς, Παναγιώτης Λάλεζας, Κώστας Πισίνας κ.ά) που μιλούν και την αρβανίτικη γλώσσα έχουν εκδώσει αρβανίτικα τραγούδια από την Κεντρική Στερεά και την Πελοπόννησο σε κασέτες εμπορίου. Πολλά από αυτά τα τραγούδια είναι γνωστές μελωδίες ελληνικών δημοτικών τραγουδιών στα οποία μερικοί από τους προαναφερόμενους καλλιτέχνες έβαλαν αρβανίτικα λόγια.

Το νοτιοδυτικό αρβανίτικο τραγούδι εντάσσεται στις μουσικές εκφράσεις των κατά τόπους περιοχών της νοτίου Ελλάδος. Τα τραγούδια είναι κυκλαδίτικα για τους Αρβανίτες της Άνδρου, σχεδόν κυκλαδίτικα ή ευβοϊκά στην Καρυστία, σε ύφος νησιώτικο και εκεί, με τους σταυρωτούς χορούς και τον Καβοντορίτικο. Στην Αττική βρίσκουμε το ιδιαίτερο τοπικό ύφος από τα Μεσόγεια μέχρι βόρεια του νομού, το οποίο βαθμιαία μεταβάλλεται σε ρουμελιώτικο, εκεί που τελειώνει η αρβανιτοφωνία (λίγο πέρα από τη Λειβαδιά). Στο Μοριά συναντούμε ένα ύφος σαφώς πελοποννησιακό (Κορινθία, Αργολίδα), με αποχρώσεις παλαιότατες στα Σουλιμοχώρια της Τριφυλίας, όπου κυριαρχούν τα καθιστικά τραγούδια, κοινά με τα ελληνόγλωσσα χωριά της περιοχής. Στα χωριά Κυριάκι και Ζερίκι (Λειβαδιά) έχουμε το καμπίσιο νοτιορουμελιώτικο θεσσαλίζον ύφος που είναι κοινό με αυτό της βόρειας Κορινθίας, όπου κατά κόρον χρησιμοποιείται η «ρουμάνικη» κλίμακα ή ποιμενική ή βαλκανικό (κατά Μ. Δραγούμη) μινόρε.

<u>2η κατηγορία Αρβανιτών</u>

Α. Πρώτη ομάδα ομιλητών: Οι Αρβανίτες της Ηπείρου

Η μεγαλύτερη κατά σειρά ομάδα, μετά από αυτήν της νοτίου Ελλάδας, σε πληθυσμό, είναι αυτή της Ηπείρου. Εκτείνεται στη δυτική Ήπειρο, την άλλοτε αποκαλούμενη και Τσαμουριά. Περιλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος του δυτικού τμήματος του νομού Θεσπρωτίας (πλην θυλάκων ελληνοφωνίας και βλαχοφωνίας) και το βόρειο μέρος του νομού Πρέβεζας, καθώς και ελάχιστα χωριά του δυτικού νομού Ιωαννίνων. Οι Αρβανίτες αυτοί είναι σε εδαφική συνέχεια με την Αλβανία και η Αλβανική που μιλιέται εκεί ακόμα, η τσάμικη, είναι η νοτιότερη διάλεκτος του κεντρικού κορμού της Αλβανικής, αλλά έμεινε εκτός του εθνικού χώρου της κωδικοποίησης της Αλβανικής ως επίσημης γλώσσας του κράτους. Σε αυτήν την περιοχή της Ηπείρου ζούσαν δίπλα στους χριστιανούς Αρβανίτες και μουσουλμάνοι (οι λεγόμενοι Τσάμηδες) οι οποίοι εξεδιώχθησαν μαζικά το 1944, μετά την συνεργασία τους με τις δυνάμεις κατοχής. Ήταν τόσο βαθιά ριζωμένος ο

παλαιός οθωμανικός χωρισμός σε θρησκευτικές κοινότητες που, παρ' όλους τους δεσμούς συγγένειας γλώσσας και υλικού πολιτισμού, οι ορθόδοξοι αρβανίτες ενσωματώθηκαν ως έλληνες εξ αρχής (το 1913), ενώ οι μουσουλμάνοι θεωρήθηκαν, τουλάχιστον μετά το 1923 (έτος της ανταλλαγής των πληθυσμών), ξένο σώμα και οιωνεί Αλβανική μειονότητα. Είναι η μόνη ομάδα μουσουλμάνων των «Νέων Χωρών» της Ελλάδας που, αφού μπήκαν στην Ελλάδα το 1912-20 μαζί με τους μουσουλμάνους της δυτικής Θράκης, τελικά απέφυγαν την ανταλλαγή πληθυσμών. Οι Αλβανόφωνοι χριστιανοί θεωρούν τον εαυτόν τους Έλληνα. Στα Ελληνικά αποκαλούν τη γλώσσα τους «Αρβανίτικα», όπως εξ άλλου όλοι οι Αρβανίτες της Ελλάδας, στα αρβανίτικα όμως, μέχρι πρόσφατα, την ονόμαζαν «Σκιπ».

Η μουσική αυτής της ομάδας είναι ποτισμένη από αυτήν του τόπου που κατοικούν και λόγω εδαφικής συνέχειας, είναι συγγενική με αυτήν της νοτίου Αλβανίας. Πρέπει να τονιστεί, ότι σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να μιλά κανείς για στεγανές μουσικές παραδόσεις με μόνο κριτήριο το εθνογλωσσικό. Ολόκληρη η Ήπειρος, αλλά και η νότια Αλβανία, είναι μία πολιτισμική περιοχή στην οποία κυριαρχεί ένα συγκεκριμένο μουσικό ιδίωμα, η πεντατονική πολυφωνία, την οποία συναντούμε και στους ελληνόφωνους και στους αλβανόφωνους και στους βλαχόφωνους. Αλλά η σημερινή μορφή των τραγουδιών, όσων μιλούν ακόμα τα Αρβανίτικα, έχει βαθύτατα επηρεαστεί από την αρτο-πρεβεζάνικη νοτιοηπειρώτικη ελληνόφωνη μουσική παράδοση. Παλιότερα υπήρχαν πολλά αρβανίτικα τραγούδια. Μόνο τρία από αυτά έχουν εκδοθεί σε κασέτες εμπορίου, από τα οποία γνωστότερο είναι το «Σάλιω μόι σαλιούσε» που έχει εκδοθεί και σε δίσκο με τραγουδιστή τον Αρσένη Στεργίου. Είναι σίγουρο ότι τραγουδιούνται και άλλα, ακόμα και τώρα, σε πανηγύρια και γιορτές, αλλά κατά τα λεγόμενα των γεροντότερων ένα πολύ μεγαλύτερο ρεπερτόριο και στις δύο θρησκευτικές ομάδες συρρικνώθηκε και από συνειδητή «πολιτισμική επιλογή» της ίδιας ομάδας κυρίως μετά την αποχώρηση των μουσουλμάνων. Αναμφίβολα ακολούθησε τη συρρίκνωση της ίδιας της γλωσσικής ομάδας, καθώς από ανατολάς προς δυσμάς, η χρήση της Αρβανίτικης γλώσσας περιορίζεται σημαντικά. Υπάρχει μία μαρτυρία στο Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, ότι στην αποστολή του Μουσικού Λαογραφικού Αρχείου το 1956 στο Σούλι και στη Σαμονίβα, οι ερευνητές κατέγραψαν στο τότε ακόμα αλβανόφωνο χωριό Γλυκή (στον κάμπο του Φαναρίου), μία γιαγιά που, ενώ δεν γνώριζε την Ελληνική, τραγουδούσε ελληνικά τραγούδια που της τα μάθαιναν τα κοριτσάκια του χωριού, μαρτυρία που δείχνει τη συνειδητή στροφή της κοινότητας κατά κάποιον τρόπο. Οι σημερινοί κάτοικοι της περιοχής ακούνε από τα ραδιόφωνα και τις κασέτες πολλά αλβανικά τραγούδια

Β. Δεύτερη ομάδα ομιλητών: Αρβανίτες της Φλώρινας και του Πληκατιού Κόνιτσας

Μετανάστες του περασμένου αιώνα (1850 περ.) από την κοιλάδα της Κολόνιας της Αλβανίας και του χωριού Πληκάτι της Κόνιτσας. Από εκεί κατάγονται οι κάτοικοι των σημερινών χωριών Φλάμπουρου (Νεγκοβάν) και Δροσοπηγής (Μπελκαμένη), ενώ ένα τρίτο χωριό, το Λέχοβο, είναι σαφώς παλαιότερη εγκατάσταση. Τα τρία αυτά χωριά είναι νησίδες αλβανοφωνίας σε μια περιοχή έντονης σλαβοφωνίας και μιλούν τη τόσκικη διάλεκτο της Κορυτσάς. Το μουσικό τους ιδίωμα είναι κοινό με αυτό της Κορυτσάς. Πολλά αρβανίτικα τραγούδια γάμου της περιοχής εκτελούνται από μονοφωνική χορωδία χωρίς να λείπουν και οι μονωδίες. Αρκετά όμως είναι τα τραγούδια (ιστορικά και ερωτικά) που τραγουδιούνται με μία μορφή πολυφωνίας, υφολογικά κοντά σ' αυτήν της Κορυτσάς, της Κολόνιας και της Λάκκας Πωγωνίου, χωρίς όμως τον 'κλώστη' και τον 'γυριστή' (δες την μεταπτυχιακή εργασία της Κωνσταντίνας Καραπατάκη με τίτλο: «Τραγούδια γάμου από τη

Δροσοπηγή Ν. Φλώρινας»). Η πολυφωνία αυτή, ειδικά στη Δροσοπηγή, πιθανόν να οφείλεται στην προέλευση των πρώτων κατοίκων του χωριού από την Κόνιτσα και τη Βόρειο Ήπειρο. Τα πολυφωνικά τραγούδια, ως επί το πλείστον, τραγουδιούνται με ιερατικό ύφος και χωρίς συνοδεία μουσικών οργάνων. Στα χορευτικά τραγούδια γάμου κυριαρχεί το κλαρίνο (περίφημος κλαρινίστας, έως το 1960, ο Σωτήρης Μενγκρέσης), με υπόστρωμα την μπάντα των χάλκινων. Ο καλαματιανός, το τσάμικο, ο μπεράτικος (χορεύεται μόνο από τους κατοίκους της Δροσοπηγής και του Φλάμπουρου και έχει την ίδια περίπου μελωδία με τον 'λυτό' ή 'πουστσένο', πηδηχτό χορό των πεδινών χωριών του νομού Φλώρινας, αλλά πιο αργά βήματα), το μετρίς (κινητικό σχήμα 'με τρία' βήματα, με τα χέρια πιασμένα από τον καρπό, αγαπητό κυρίως από τους γέροντες) και το χασάπικο, είναι οι χοροί του γάμου. Πολλά αρβανίτικα τραγούδια τραγουδιούνται με την ίδια μελωδία και στη βλάχικη γλώσσα. Και στα τρία αυτά χωριά έχουμε αρκετά ιστορικά τραγούδια, καθώς και της ξενιτιάς.

Γ. Τρίτη ομάδα ομιλητών: Αρβανίτες της Θράκης

Στον Έβρο υπάρχει μία ομάδα Αρβανιτών που αποτελείται από Ανατολικοθρακιώτες πρόσφυγες της περιοχής Αδριανούπολης, που το 1923 φύγανε από την Τουρκία (δηλαδή από την ανατολική Θράκη που εγκατέλειψε ο ελληνικός στρατός μετά την ανακωχή των Μουδανιών), πέρασαν τον Έβρο και εγκαταστάθηκαν ακριβώς απέναντι καθώς και σε ένα χωριό της Κομοτηνής (Παραδημή) και σε λίγα χωριά των Σερρών. Υπάρχει και το συγγενικό με τα παραπάνω χωριό, Μάντρες του Κιλκίς, που προέρχεται από το χωριό Μαντρίτσα της Βουλγαρίας. Οι Θρακιώτες Αρβανίτες προέρχονται από μετανάστευση από την ανατολική Αλβανία, πολύ μεταγενέστερη από αυτήν της νοτίου Ελλάδας και μετά την επικράτηση του ονόματος Σκιπ (δες ομιλία του Victor A. Friedman στο συνέδριο για την αρβανίτικη γλώσσα, Λειβαδιά 1998).

Το μουσικό τους ιδίωμα έχει χαρακτήρα σαφώς θρακιώτικο, ιδιαίτερα στα αργά καθιστικά τραγούδια. Οι χοροί τους είναι ίδιοι με αυτούς που ξέρουμε της θρακικής μουσικής παράδοσης: παϊντούσκα (5/8), ζωναράδικος (12/8) και μαντηλάτος σε 7/8 (2+2+3). Παλιότερα κυριαρχούσε η γκάιντα. Τώρα η κομπανία αποτελείται από κλαρίνο, νταούλι ή τουμπελέκι και μπουζούκι. Δεν έχουμε μεταγλώττιση των αρβανίτικων τραγουδιών στα Ελληνικά αλλά ούτε και το αντίθετο. Πολλά τραγουδιούνται από ομάδα γυναικών χωρίς συνοδεία οργάνων. Το χρώμα των φωνών τους μας θυμίζει εκείνο των βουλγάρικων γυναικείων φωνών.

<u>Βλάχοι</u>

Αποκαλούμε Βλάχους μία πολυάνθρωπη εθνοπολιτισμική ομάδα της Βαλκανικής η οποία μιλάει μία ανατολική Ρωμανική (νεολατινική) γλώσσα. Η ομάδα αυτή προέρχεται στο μεγαλύτερο μέρος της από περιοχές της σημερινής Ελλάδας. Μπορούμε να διακρίνουμε τρεις, κυρίως, κατηγορίες Βλάχων:

1) τους Βλάχους της Πίνδου, του Γράμμου, του Ολύμπου και τους Μοσχοπολίτες (οι ίδιοι αποκαλούν τον εαυτό τους Armân και τη γλώσσα τους Armâneşti

2) τους Αρβανιτόβλαχους (οι ίδιοι αποκαλούν τον εαυτό τους Rmân και τη γλώσσα τους Rmâneşti)

3) τους Μογλενίτες (οι ίδιοι αποκαλούν τον εαυτό τους Vlah και τη γλώσσα τους Vlaheşti).

<u>1η κατηγορία</u>

Η κεντρική Πίνδος, με νοτιότερα άκρα τα χωριά Γαρδίκι Τρικάλων και Ματσούκι Ιωαννίνων και βορειότερο το χωριό Φούρκα Κονίτσης, περιλαμβάνει 80 χωριά περίπου, η περιοχή του Γράμμου 2 (εντός σημερινής Ελλάδας) και η περιοχή του Ολύμπου 3. Στις περιοχές αυτές βρίσκονται οι μητροπολιτικές εστίες των περισσοτέρων Βλάχων. Είναι ορεινοί οικισμοί μεγάλου υψομέτρου, γεγονός που καταδεικνύει την οικολογική εξειδίκευσή τους στη μεταναστευτική κτηνοτροφία κατά τα παλαιά. Όλες οι νεότερες εγκαταστάσεις στους κάμπους και στις πόλεις της Βαλκανικής, προέρχονται από αυτές τις ορεινές εστίες. Οι μεταναστευτικές τους πρακτικές: κτηνοτροφία και εμπόριο των προϊόντων τους, κυρατζήδες (καραβανάδες), τους οδήγησαν στο να κρατούν ουσιαστικά τους δρόμους των Βαλκανίων γιατί τα επαγγέλματα αυτά προϋποθέτουν μεταναστεύσεις. Το ένα, εποχικές μεταναστεύσεις με τα κοπάδια, το άλλο, εμπορικές μεταναστεύσεις κατά μήκος των οδών. Αυτό τους έφερε στην κορυφή της οικονομικής πυραμίδας της χριστιανικής βαλκανικής κοινωνίας, και ένα μεγάλο μέρος των εμπόρων και των αστών προήλθε από αυτή την ομάδα. Εγκαταστάθηκαν από πολύ νωρίς σε πόλεις. Τα διαδοχικά κύματα Βλάχων που έφτιαξαν πυρήνες, κατά περιόδους αφομοιώνονταν από το ελληνόφωνο ή σλαβόφωνο περιβάλλον των πόλεων και των χαμηλών τόπων της Βαλκανικής, που συνεχώς όμως ανατροφοδοτούνταν από τις μητροπολιτικές τους εστίες στα ορεινά τους χωριά. Αυτή τη διατύπωση έχουν προτείνει οι: Αστέρης Κουκούδης και Βασίλης Γούναρης σε ένα άρθρο στο περιοδικό *Ίστωρ*.

Οι νεότερες εγκαταστάσεις των Βλάχων εκτείνονται κυρίως προς Ανατολάς και σε μικρότερο βαθμό προς νότο και προς δυσμάς (στο λίγο χώρο που τους μένει από την Πίνδο μέχρι το Ιόνιο). Διαπιστώνεται ένας συνεχής εποικισμός, είτε αγροτικός (αυτό συμβαίνει στα νεότερα χρόνια), είτε εμπορικός, είτε κτηνοτροφικός (τα παλαιότερα χρόνια) στα χνάρια των μεγάλων μεταναστευτικών διαδρομών της κτηνοτροφίας και του εμπορίου, από την Πίνδο προς το Θεσσαλικό κάμπο, τη Μακεδονία τη Θράκη και τη Βουλγαρία. Ένα μεγάλο μέρος των αστικών τάξεων όλων των χωρών της βαλκανικής είναι βλάχικης καταγωγής. Όσο απομακρυνόμαστε από τις μεγάλες οροσειρές της δυτικής Βαλκανικής (την Πίνδο κυρίως), απομακρυνόμαστε και από τις συμπαγείς κτηνοτροφικές θερινές εγκαταστάσεις. Αλλά μέχρι τις Σέρρες και πιθανόν τη Δράμα και την Βουλγαρία, συναντούμε Βλάχους που κατάγονται από την Πίνδο και την Αλβανία και οι οποίοι διατηρούν, πολλές γενιές μετά την αρχική τους μετανάστευση, τη μνήμη της καταγωγής κατά χωριό, άρα και κατά εσωτερική βλάχικη ομάδα. Διατηρείται η ενδογαμία των ομάδων σε αρκετά μεγάλο βαθμό μέχρι την προτελευταία γενιά Διατηρείται ακόμα και το μουσικό τους ιδίωμα. Βλέπουμε π.χ. τους Βλάχους του Χιονοχωρίου Σερρών, Αβδελιώτικης κυρίως καταγωγής (Γρεβενά) και της Προσωτσάνης Δράμας, Γραμμουστιάνικης καταγωγής (που κατέβηκαν από το θερινό χωριό Παπάς-Τσαΐρ της βουλγαρικής Ροδόπης) να διατηρούν τα τραγούδια του τόπου από τον οποίο κατάγονται. Οι Γραμμουστιάνοι Βλάχοι από τη Γράμμουστα της Καστοριάς και άλλων χωριών του Γράμμου είναι μία μεγάλη ομάδα μεταναστευτικών κτηνοτρόφων και εμπόρων. Αν και η έδρα της κοινότητάς τους βρίσκεται στο Άργος Ορεστικό της Καστοριάς (Χρούπιστα), έφτασαν με τις μεταναστεύσεις ως τη Θράκη.

Οι Μοσχοπολιάνοι Βλάχοι κατάγονται από τη Μοσχόπολη της Αλβανίας (σήμερα λέγεται Βοσκοπόγια) η οποία κατεστράφη στα τέλη του 18^{ου} αιώνα και ο πληθυσμός της εξαπλώθηκε ιδρύοντας αποικίες σε πόλεις και χωριά σε πάρα πολλά μέρη στα Βαλκάνια. Τέτοια χωριά στην Ελλάδα είναι η Κλεισούρα της Καστοριάς, το Νυμφαίο της Φλώρινας κ.ά. Ένα μεγάλο μέρος από τους Βλάχους των Βιτωλίων (Μοναστήρι), του Κρουσόβου και της Κορυτσάς, κατάγονται από τη Μοσχόπολη. Είναι εκ παραδόσεως η πιο αστική ομάδα Βλάχων.

2η κατηγορία

Οι Αρβανιτόβλαχοι, βλάχοι της Αλβανίας που λέγονται και Φαρσερώτες, έχουν άλλη διάλεκτο. Σ' αυτούς η κτηνοτροφία παρέμεινε η κύρια επαγγελματική απασχόληση μέχρι τελευταία και η εξάρτηση από έναν ορεινό οικισμό, ως κομβικό σημείο αναφοράς, ήταν ανύπαρκτη. Ο νομαδισμός σ' αυτούς, και η όψιμη εγκατάσταση στα πεδινά αλλά και σε ορεινά χωριά, συνετέλεσε στην κατανομή σε πολλούς οικισμούς στην Ελλάδα, κυρίως στην Ήπειρο και στη Θεσσαλία, αλλά και στην Ακαρνανία και στη Μακεδονία. Σημαντική ομάδα Αρβανιτόβλαχων υπάρχει στον Αλμυρό, στα χωριά γύρω από το Βόλο, και στην περιοχή της Λάρισας.

Άλλη μία ομάδα Αρβανιτόβλαχων είναι μερικά χωριά της Πρέσπας και των Κορεστίων, που προέρχονται από μετεμφυλιοπολεμική εγκατάσταση από τη δυτική Ήπειρο. Αυτοί όλοι είναι οι Αρβανιτόβλαχοι από τους οποίους, όσοι είναι ακόμα κοντά στην αλβανική τους προέλευση – αλβανική όχι με την εθνοτική έννοια αλλά με τη γεωγραφική–, αυταποκαλούνται Φαρσερότ. Μιλούσαν Βλάχικα ως γλώσσα του σπιτιού και Αρβανίτικα ως δεύτερη γλώσσα, σε αντίθεση με τους εγκατασταθέντες εδώ και πολύ καιρό στην Ελλάδα (όπως αυτοί της Ακαρνανίας ή της Θεσσαλίας), οι οποίοι δεν μιλάνε πια τα Αρβανίτικα ως δεύτερη γλώσσα αλλά τα Ελληνικά. Υπάρχει ακόμα μία μικρότερη κατηγορία Αρβανιτόβλαχων στη Μακεδονία, το χωριό Άνω Γραμματικό του Βερμίου.

3η κατηγορία

Οι Μογλενίτες Βλάχοι, μιλούν μία απομακρυσμένη από τις άλλες γλώσσα, ίσως κατά τι πλησιέστερη στη Ρουμανική. Θεωρείται ως ξεχωριστή ανατολική ρωμανική γλώσσα, με έντονες σλαβικές προσμείξεις. Οι Μογλενοβλάχοι (οι και Καρατζοβαλήδες Βλάχοι) δεν εντάσσονται στα προαναφερόμενα σχήματα των Βλάχων, ως μη μεταναστευτικοί γεωργο-κτηνοτρόφοι. Ζουν στην ορεινή Καρατζόβα ή Μογλενά, και από τις δύο πλευρές των συνόρων της Ελλάδας και της Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας (Π.Γ.Δ.Μ.).

Ο υλικός τους πολιτισμός και το μουσικό τους ύφος μάλλον φέρνει στα γύρω σλαβόφωνα χωριά, καθώς ζουν σε μία συμβιωτική κατάσταση με τους κατοίκους αυτών των χωριών. Για αυτή την ομάδα Βλάχων οι ως τώρα μελέτες είναι ελάχιστες: η κλασική του 1925 του Καπιντάν στη Ρουμανία, μία της Μαρίας Παπαγεωργίου για τα παραμύθια του Σκρά και μία γλωσσολογική περιγραφή της γλώσσας τους, του Ατανάσοφ (Π.Γ.Δ.Μ.). Απ' όσο γνωρίζουμε, καμία έρευνα δεν έχει γίνει ως τώρα για τη μουσική τους, ούτε έχουν γίνει ηχογραφήσεις τραγουδιών τους.

Οι Αρβανιτόβλαχοι έχουν διατηρήσει μία προφορική παράδοση πολυφωνική και πεντατονική πολύ κοντινή στο τόσκικο πολυφωνικό μέλος. Οι Βλάχοι της υπόλοιπης Πίνδου, αυτούς που συμβατικά ονομάζουμε Κουτσόβλαχους –από το Γαρδίκι μέχρι τα χωριά της Σαμαρίνας– έχουν μικτή στερεοελλαδίτικη / ηπειρωτοθεσσαλική και νοτιομακεδονική γρεβενιώτικη παράδοση με πεντατονία κυρίως σε ορισμένα τραγούδια (δες τους δίσκους: *Σμίξη Γρεβενών*, *Τραγούδια Βλάχων Βέρροιας*, *Κουτσοβλάχικα τραγούδια της Θεσσαλίας*).

Τα βλάχικα τραγούδια είναι πολύ κοντά στην ελληνόγλωσση μουσική παράδοση της Ηπείρου, της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας. Δεν ξεχωρίζεται η βλάχικη μουσική παράδοση από την ελληνική, παρά μόνο ως προς τη γλώσσα, μολονότι όλα τα βλάχικα χωριά έχουν δικά τους τραγούδια και μάλιστα αρκετά. Με παρόμοιο τρόπο, η βλάχικη μουσική παράδοση, είτε Γραμμουστιανή (δες καταγραφή Μάρκου Δραγούμη από το ελληνόφωνο Επταχώρι Καστοριάς), είτε της καθαυτό Πίνδου, είναι πολύ κοντά στους γύρω μη βλαχόφωνους πληθυσμούς, πράγμα που

συμβαίνει στις περιοχές των Γρεβενών, στα χωριά Σμίξη, Σαμαρίνα, Αβδέλα, Περιβόλι και στα γύρω ελληνόφωνα χωριά των Κουπατσαραίων, των Κατσαούνηδων (μεταναστευτικοί βοσκοί σε χαμηλότερο υψόμετρο από τα βλαχοχώρια) και παλαιότερα των Βαλαάδων (ελληνόφωνοι μουσουλμάνοι, κάτοικοι της Τουρκίας από την περίοδο της ανταλλαγής πληθυσμών που έγινε το 1923).

Οι Βλάχοι από αρκετά νωρίς έχουν υιοθετήσει και ελληνικά τραγούδια, πράγμα που δεν συμβαίνει με τους ελληνόγλωσσους. Η μουσική παράδοση των Μοσχοπολιτών και των αστικοποιημένων Βλάχων της Μακεδονίας περιλαμβάνει ένα μεγάλο ρεπερτόριο αστικών, κυρίως, τραγουδιών που έχει καταγράψει ο ερευνητής και γνώστης της βλάχικης παράδοσης Χρήστος Μπρούφας από την Έδεσσα.

Έως τώρα έχουν εκδοθεί οι ακόλουθοι δίσκοι με βλάχικα τραγούδια: 1) *Σμίξη Γρεβενών* (1991, συλλογή: Γ. Παπαγεωργίου 2) *Τραγούδια Βλάχων Βέρροιας* (1987) 3) *Κουτσοβλάχικα τραγούδια της Θεσσαλίας* (1990, έρευνα-επιμέλεια: Samuel Baud-Bovy) 4) *Βλαχοχώρια μου αγαπημένα* (Vasipap, 1980) και *Βλάχικα και Πωγωνίσια* (Vasipap, 1986) με τραγουδιστή τον Στ. Δαρδακούλη.

Επίσης έχουν εκδοθεί πολλές κασέτες εμπορίου με βλάχικα και αρβανιτοβλάχικα τραγούδια. Ενδεικτικά αναφέρουμε: *Σαμαρινιώτικα τραγούδια* (Ηχογένεση, 1996) με τραγουδιστή τον Γρηγόρη Παπαδήμα, *Τραγούδια περιοχής Μετσόβου*, (διπλή κασέτα, Πνευματικό κέντρο Δήμου Μετσόβου, 1996) με τραγουδιστή τον Στέργιο Μπάο, *Βλάχικα παραδοσιακά τραγούδια Προσωτσάνης* (Ηχογένεση, 1994) με τραγουδιστή τον Χρήστο Στεργίου, *Καλαρρυτιώτικα τραγούδια* (Εκπολιτιστικός Λαογραφικός Σύνδεσμος, 1988) με τραγουδιστές τους Αντ. Μπεσίρη και Σπύρο Γκούμα, *Η μουσική παράδοση του Συράκου* (διπλή κασέτα, Σύνδεσμος Συρακιωτών Ιωαννίνων, 1994), με τραγουδιστές τους Νίκο και Κώστα Γεροδήμο.

Ακολουθούν τέσσερις σχετικές μαρτυρίες ειδικών μελετητών.

Baud-Bovy: *Δοκίμιο για το ελληνικό δημοτικό τραγούδι* (Π.Λ.Ι., 1984): «*Πολυφωνία υπάρχει και στα τραγούδια των Αρωμούνων (Κουτσοβλάχων) που συμβιούν με τους Έλληνες στη Θεσσαλία, στην Ήπειρο και στη δυτική Μακεδονία. Όπως στα ρουμάνικα τραγούδια, οι πιο πολλοί στίχοι τους είναι τροχαϊκοί εξασύλλαβοι και προ παντός οκτασύλλαβοι, καταληκτικοί ή ακατάληκτοι. Ελληνική επίδραση μαρτυρούν τραγούδια σε πολιτικούς στίχους. Αν κρίνω από τα τραγούδια που ηχογράφησα στο Μπουροβίκο (Αμπελοχώρι) Καλαμπάκας, το μουσικό ιδίωμά τους είναι καθαρά ανημίτονο και, μ' όλο το ιδιαίτερο άκουσμα που συνεπιφέρει μια γλώσσα φωνολογικά τόσο διαφορετική από την ελληνική, δεν απέχει πολύ από το μουσικό ιδίωμα των Ελλήνων της ίδιας περιοχής*».

Baud-Bovy: *Κουτσοβλάχικα τραγούδια της Θεσσαλίας* (Φ.Ι.Λ.Ο.Σ. Τρικάλων, 1990): «*Τα κείμενα των περισσότερων τραγουδιών των Κουτσόβλαχων της Πίνδου έχουν τροχαϊκούς οκτασύλλαβους στίχους –πιο σπάνια εξασύλλαβους- όπως και το ρουμάνικο τραγούδι, και ακολουθούν τους ίδιους στιχουργικούς κανόνες. Ενώ η ελληνική επιρροή είναι τόσο φανερή στα κουτσοβλάχικα τραγούδια, δεν αποκλείεται και το αντίστροφο.*

Η μουσική γλώσσα των κουτσοβλάχικων τραγουδιών, παρ' όλο το ιδιαίτερο χρώμα που προσδίδει σ' αυτά η φωνολογικά τόσο διαφορετική από τα ελληνικά γλώσσα, δεν διαφέρει καθόλου ωστόσο από τη μουσική γλώσσα των ελληνόφωνων της περιοχής της Πίνδου».

Ζωή Παπαζήση-Παπαθεοδώρου: *Τα τραγούδια των βλάχων* (Gutenberg, 1985) «*Η μελωδία των*

βλάχικων τραγουδιών δεν διαφέρει από τα ελληνόφωνα τραγούδια των γειτονικών περιοχών. Μπορεί το ίδιο τραγούδι να τραγουδιέται στη 'Νιάουστα' με μελωδία της περιοχής της Νάουσας, ενώ στα χωριά: Περιβόλι, Σαμαρίνα, Αβδέλα με μελωδία που θυμίζει και Ηπειρώτικο και Γρεβενιώτικο τραγούδι. Εξέχουσα θέση κρατάνε τα 'Φαρσαριώτικα' (αρβανιτοβλάχικα) με φανταστική συναυλία φωνών, που δεν έχουν ανάγκη από συνοδεία μουσικών οργάνων. Είναι πολυφωνικά και ο καλύτερος τραγουδιστής δεν μπορεί να τα τραγουδήσει μόνος του. Είναι τα γνωστά βορειοηπειρώτικα. Πάντως γενικό χαρακτηριστικό των βλάχικων τραγουδιών είναι το μακρόσυρτο, το ατελείωτο, πράγμα που κάνει δυστυχώς τους επιζώντες τραγουδιστές να μην ξέρουν όλα τα λόγια του τραγουδιού».

Γιώργου Έξαρχου: *Βλάχοι* (Επικαιρότητα, 1986) «*Οι 'Αρωμούνοι', Βλάχοι της Ελλάδας, έχουν τεράστια μουσική και τραγουδιστική ποικιλία. Η μουσική τους συγγενεύει με τις αντίστοιχες μουσικές των 'γραικόφωνων' Ελλήνων συμπατριωτών τους, ανάλογα με την περιοχή της εγκατάστασής τους. Η μουσική των βλαχόφωνων της Ελλάδας δεν έχει ουδεμία σχέση με την τουρκική, τη ρουμάνικη, τη βουλγάρικη και τη σέρβικη παρά μόνο ένα είδος της είναι κοινότοπο με την αλβανική μουσική (αυτό των Αρβανιτόβλαχων ή Φαρσιαρωτών) και πρόκειται για το γνωστό είδος των πολυφωνικών τραγουδιών της Ηπείρου, ιδιόρυθμης μουσικολογικής έκφρασης σε ολόκληρο σχεδόν τον ευρωπαϊκό χώρο. Οι στίχοι των βλάχικων τραγουδιών είναι και στις δύο γλώσσες: κουτσοβλάχικη και ελληνική. Πέρα από τα τραγούδια των Βλάχων στην βλάχικη διάλεκτο –πολλά από τα οποία μας είναι γνωστά σε "γραικόφωνη" μετάφραση, π.χ. το 'Παιδιά απ' τη Σαμαρίνα'– υπάρχουν τραγούδια των Βλάχων στην ελληνική*».

Σλαβόφωνοι

Όταν μιλάμε για Σλαβόφωνους αναφερόμαστε σε ένα μεγάλο τμήμα της σημερινής ελληνικής Μακεδονίας. Τα όριά του είναι ευχερώς διακριτά στην αρχή του αιώνα ακόμα και σήμερα, παρ' όλη την αποχώρηση των μουσουλμανικών πληθυσμών και την εγκατάσταση των Ελλήνων προσφύγων από τη Μικρά Ασία, τη Ρωσία και τη Βουλγαρία. Η μεγάλη πλειοψηφία του χριστιανικού αγροτικού πληθυσμού της Μακεδονίας (και μέρος του μουσουλμανικού που μετανάστευσε με την αναγκαστική ανταλλαγή πληθυσμών με την Τουρκία το 1923), μιλούσε αναλυτικές σλαβικές διαλέκτους (χωρίς πτώσεις). Οι διάλεκτοι αυτές ανήκουν στην ανατολική ομάδα νοτιοσλαβικών γλωσσών (Μακεδονοβουλγαρική). Για τους Βουλγάρους οι διάλεκτοι αυτές είναι δυτικές βουλγαρικές. Μετά την εγκαθίδρυση της Ομόσπονδης Γιουγκοσλαβικής Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας, θεωρήθηκαν από τους γλωσσολόγους αλλά και την πολιτική εξουσία της Γιουγκοσλαβίας, διάλεκτοι της κωδικοποιημένης επίσημης μακεδονικής γλώσσας.

Οι σλαβικές γλώσσες στα Βαλκάνια συγκροτούν ένα γλωσσικό συνεχές από τις Άλπεις μέχρι τη Μαύρη Θάλασσα. Το νοτιότερο μέρος του ενσωματώθηκε στην Ελλάδα το 1912-13. Κάθε εθνική σλαβική γλώσσα είναι επιλογή μιας λόγιας ελίτ που, σε κάποια εποχή, επιλέγει μία διάλεκτο και την κωδικοποιεί επισημοποιώντας την μέσω του κράτους και της εθνικής παιδείας. Συν τω χρόνω η γλώσσα αποκτά κύρος μέσα από μια εθνική λογοτεχνία. Η σλαβόφωνη ομάδα στην Ελλάδα περιθωριοποιείται, καθώς το κυριότερο διακριτικό χαρακτηριστικό της, η γλώσσα, απάδει ως προς τα χαρακτηριστικά της εθνικής παράδοσης μιας μη σλαβικής χώρας. Επί πλέον η ύπαρξη της ομάδας αυτής απηχεί τον σκληρότατο ελληνοβουλγαρικό ανταγωνισμό για τον έλεγχο της πρώην οθωμανικής Μακεδονίας. Ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού αυτού εγκαταλείπει κατά κύματα την Ελλάδα το 1913, το 1919-27 με τις εκούσιες ανταλλαγές πληθυσμών με την Βουλγαρία, και το 1948-49 με το τέλος του εμφύλιου πολέμου και την ταυτόχρονη έξοδο του Δημοκρατικού στρατού

και των Ελλήνων κομμουνιστών προς τις Λαϊκές Δημοκρατίες της Ανατολικής Ευρώπης. Σήμερα, αλλά και ήδη από το 1923, η ομάδα αυτή μειοψηφεί μετά την έλευση των Ελλήνων της Τουρκίας, Ρωσίας και Βουλγαρίας. Μόνο σε ένα νομό πλειοψηφεί (Φλωρίνης) και σε έναν άλλον (Πέλλας) είναι περίπου το ήμισυ του πληθυσμού. Η γλώσσα τείνει να ονομάζεται μακεδονική, περισσότερο στη δυτική Μακεδονία, και βουλγαρική στην ανατολική, χωρίς να λείπει και εκεί, η αρκετά έντονη ροπή, σε μερικά χωριά, προς την πρώτη ονομασία. Εδώ δεν έχουμε να κάνουμε με μετανάστευση. Μιλούμε για γηγενή πληθυσμό, ο οποίος στη μεγάλη του πλειοψηφία ήταν αγροτικός.

Το μουσικό του ιδίωμα είναι πολύ κοινό με τα σλαβικά μουσικά ιδιώματα της βαλκανικής (της πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας και της δυτικής Βουλγαρίας). Η απάρνηση όλων των χαρακτηριστικών στοιχείων αυτής της εθνοπολιτισμικής ομάδας, υπήρξε αναγκαστικός όρος της ενσωμάτωσής της στον εθνικό κορμό. Σήμερα σπάνια ακούγονται δημόσια τραγούδια στην ομιλούμενη σλαβική γλώσσα, αν και σε μερικά πανηγύρια τα τελευταία χρόνια έχει καθιερωθεί να παίζονται νεότερα νεοδημοτικά τραγούδια σε αυτή τη γλώσσα. Η δημοτική μουσική παράδοση αυτής της περιοχής είναι αυτόνομη και η διαφορά της είναι εμφανής ακόμα και με την γειτονική ελληνόγλωσση. Το όριο είναι πολύ καθαρό: από το Κωσταράζι Καστοριάς π.χ., το βορειότερο ελληνόφωνο χωριό σε αυτή την περιοχή, (δες έκδοση του Μουσικού Λαογραφικού Αρχείου σε CD το 1995 με τίτλο *Κωσταράζι*, ηχογραφήσεις του Μάρκου Δραγούμη και του Γιάννη Άννινου, 1965), στο αμέσως βορειότερο χωριό, που είναι σλαβόφωνο, τα μουσικά πράγματα αλλάζουν. Το μουσικό ιδίωμα των χωριών που βρίσκονται στη γλωσσική μεθόριο είναι σαφώς πλησιέστερο προς την Ευρυτανία και όλη την ορεινή Ελλάδα, από ό,τι το αμέσως επόμενο σλαβόφωνο χωριό. Σε όλη αυτή την υπό εξέταση περιοχή της σλαβοφωνίας έχουμε ένα γλωσσικό εποικοινωνιακό δίκτυο. Με αυτή την έννοια οι κάτοικοι της Λιθιάς, χωριό βορείως του Κωσταραζίου, συνεννοούνται (με μία γλώσσα που στη γλωσσολογία αποκαλείται γλώσσα-όχημα) με κείνους που κατοικούν σε σλαβόφωνο χωριό των Σερρών, παρ' όλη τη διαφορά της διαλέκτου. Προφανώς, λόγω της ακτινοβολίας της ελληνικής γλώσσας, ειδικά στην περιοχή της Καστοριάς, και λόγω των ελληνικών σχολείων του 19^{ου} και 20ου αιώνα, υπήρξε τάση για υιοθέτηση της ελληνικής γλώσσας και των ελληνικών τραγουδιών με εθνικό περιεχόμενο εκ μέρους των ελληνοφρόνων σλαβόφωνων. Αντίστοιχα υπήρξε η τάση για υιοθέτηση των καθαρά βουλγαρικών τραγουδιών, μέσω των τότε υπαρχόντων βουλγαρικών σχολείων στην περιοχή. Στην περιοχή, δυτικά του Αξιού, όπου είναι πυκνότερη η παρουσία των σλαβόφωνων και εντονότερη η χρήση της γλώσσας, διαπιστώνουμε στα τραγούδια αστική προέλευση, ιδίως στην περιοχή της Φλώρινας λόγω της γειτνίασης του Μοναστηρίου (Βιτώλια). Τα περισσότερα τραγούδια κινούνται στο διατονικό γένος και στους γνωστούς 'άλογους' ρυθμούς της περιοχής. Οι μελωδίες που χρησιμοποιούνται για τα κάλαντα ανήκουν στις λεγόμενες 'χασμωτικές'.

Τα τραγούδια των σλαβόφωνων παίζονται οργανικά, χωρίς τα λόγια που κάποτε είχαν. Βεβαίως υπήρχε μουσική και προφορική παράδοση στη γλώσσα τους, η οποία σε μερικές περιπτώσεις παραμένει ζωντανή μέσα στα σπίτια. Η μπάντα των χάλκινων της δυτικής Μακεδονίας ίσως προήλθε από την περιοχή Καστοριάς-Μοναστηρίου και υιοθετήθηκε για λόγους κύρους και γοήτρου, αντικαθιστώντας, είτε τα 'ιντζε-σάζ' =λεπτά όργανα (αστική κομπανία που είχαν τα αστικά κέντρα της Ευρωπαϊκής Τουρκίας: ούτι-κλαρίνο-βιολί-νταϊρές και καμιά φορά κανονάκι και λιγότερο σαντούρι), είτε την γκάιντα και το ζουρνά. Τα όργανα των σλαβόφωνων και πέρα από τα ελληνικά σύνορα είναι: γκάιντα-φλογέρα-κρουστά (στα ανατολικά περισσότερο νταϊρές, στα δυτικά περισσότερο νταούλι), ζουρνάς (συνήθως τον παίζουν Γύφτοι των αστικών κέντρων που γυρίζουν όμως και στα χωριά), σουπίλκα (φλογέρα) και η γκλασνίτσα (διπλή φλογέρα που παίζεται

μόνο στο χωριό Παγονέρι Δράμας). Αξίζει να σημειωθεί ότι στην περιοχή του Σιδηροκάστρου επιζεί ο τρίχορδος ταμπουράς. Η γκάιντα τείνει να εξαφανιστεί στη δυτική Μακεδονία, ενώ παραμένει εν χρήσει στην ανατολική. Σε μερικές περιοχές, όπως στα χωριά: Ξηροπόταμος, Πετρούσσα, Πύργοι, Μοναστηράκι (Δράμας) και Ποντισμένο (Σερρών), υπάρχει η αχλαδόσχημη λύρα (μακεδονίτικη) που είναι πολύ κοντά στη θρακιώτικη και στη βουλγάρικη γκαντούλκα (η οποία είναι λίγο διαφορετική λόγω των πρόσθετων συμπαθητικών χορδών που έχει). Σε καμία όμως περίπτωση δε θα πρέπει να θεωρείται η γκάιντα όργανο μόνο των Σλαβόφωνων, μια και η ελληνόγλωσση μουσική παράδοση της περιοχής, αυτό το όργανο χρησιμοποιούσε και χρησιμοποιεί. Τα παλαιά σλάβικα τραγούδια τραγουδιούνται ακόμα σε περιοχές όπου εμμένει η σλαβοφωνία, όπως αυτή της δυτικής Μακεδονίας, και σε μεμονωμένα χωριά της ανατολικής Μακεδονίας.

Ένα ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι ορισμένα τραγούδια της ανατολικής Μακεδονίας (που τα διακρίνει η ετεροφωνία του 'Νέστου' δηλαδή του Πιρίν) έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά από δασκάλους κατά τις προηγούμενες δεκαετίες. Πολλά τέτοια τραγούδια των νομών Σερρών και Δράμας, μεταφρασμένα στα ελληνικά, υπάρχουν στους δίσκους: *Γκάιντα και νταχαρές από την Ορεινή Σερρών* που εξέδωσε το Πελοποννησιακό Λαογραφικό Ίδρυμα (1979), στους δίσκους του Λυκείου Ελληνίδων: *Νάουσα Μακεδονίας-Λεμεσός Κύπρου* (1975), *Επισκοπή Νάουσας-Βόλακας Δράμας* (1978), *Πετρούσσα Δράμας-Άλωνα Φλώρινας* (1980), καθώς και στους δίσκους εμπορίου: *Λαϊκός Χειμώνας Νο 6* (Λύρα, 1993, επιμέλεια: Γιώργης Μελίκης), *Τραγούδια και σκοποί της Δράμας* (Λύρα, 1995). Σε αυτά τα τραγούδια διακρίνει κανείς την ετεροφωνία της βουλγαρικής Μακεδονίας που είναι γνωστή ως 'βουλγάρικη πολυφωνία'.

Οργανικά τραγούδια από τη δυτική Μακεδονία περιλαμβάνονται στους δίσκους *Τραγούδια χωρίς λόγια* (πρόσφατη έκδοση του δήμου Έδεσσας), που περιέχει εντόπια σλαβόφωνα τραγούδια σε οργανική εκδοχή. Στα σλάβικα τραγούδια υπάρχουν πολλοί συρτοί απλοί ρυθμοί σε 2/4, αλλά και πολλοί σύνθετοι και πολύπλοκοι ρυθμοί: Ζάραμο, Πουστσένο, της Καρατζόβας κ.ά. Αυτούς τους ρυθμούς μπορεί να τους ακούσει κανείς στους δίσκους: *Τοπική ελληνική μουσική και χοροί από τη δυτική και κεντρική Μακεδονία* (Ελληνικό Κέντρο Λαογραφικών Μελετών, 1985, επιμέλεια: Βασίλης Δημητρόπουλος), *Μπάντα της Φλώρινας των αδελφών Βαλκάνη με τον Φλώρο Φλωρίδη* (Ανο κατο Records, 1985), *12 Χοροί-Μακεδονία* (Λύκειο Ελληνίδων, 1988), *Χοροί της Γουμένισσας και της Κεντρικής Μακεδονίας* (Λύκειο Ελληνίδων, 1990), *Μουσική παράδοση της Μακεδονίας-Φλώρινα* (Κέντρο εθνογραφικών και μουσικολογικών ερευνών, 1993, μουσική επιμέλεια: Γ. Κωτσίνης), *Χρυσοδάκτυλοι-Παραδοσιακή ορχήστρα με χάλκινα πνευστά Μακεδονίας* (Αφοί Φαληρέα, 1998), *Μπάντα της Φλώρινας Νο 2* (Λύρα, 1999), *Σαμπάχ-Σκοποί της αυγής* (1999, επιμέλεια: Γιώργης Μελίκης).

<u>Μουσουλμάνοι της δυτικής Θράκης</u> Παλιότερα, από την Ήπειρο μέχρι τη Θράκη ζούσαν μουσουλμάνοι. Σε μικρότερο βαθμό στη Θεσσαλία, σε μεγαλύτερο στην Ήπειρο και στη Μακεδονία καθώς και στα νησιά του ανατολικού Αιγαίου και στην Κρήτη. Οι γλώσσες που μιλούσαν οι μουσουλμάνοι όλων αυτών των περιοχών ήσαν: κυρίως τα τούρκικα (Θεσσαλία, Μακεδονία, Θράκη, Νησιά), τα αλβανικά (Ήπειρος, Δυτική Μακεδονία), τα ελληνικά (Κρήτη, Ήπειρο, Δυτική Μακεδονία), τα βλάχικα (Κεντρική Μακεδονία), τα ισπανικά (Θεσσαλονίκη), οι διάφορες μακεδονοβουλγαρικές σλαβικές διάλεκτοι σε όλη τη Μακεδονία και τη Θράκη (Πομάκοι) και τα Ρομανί (γύφτικα). Σχεδόν όλοι πήγαν στην Τουρκία, πλην των τσάμηδων της Ηπείρου και των μουσουλμάνων της δυτικής Θράκης, που έμειναν ως μη ανταλλάξιμοι με τη συνθήκη της

Λωζάνης (1923). Ο μόνος τουρκόφωνος μουσουλμανικός πληθυσμός που έμεινε στην Ελλάδα, είναι αυτός της δυτικής Θράκης. Σε αυτόν προσετέθη και ο μικρός τουρκόφωνος και ελληνόφωνος μουσουλμανικός πληθυσμός της Ρόδου και της Κω, το 1948 με την προσάρτηση της Δωδεκανήσου. Στη Θράκη υπάρχει επίσης μία μικρότερη σλαβόφωνη μουσουλμανική ομάδα που μιλάει βουλγαρικές διαλέκτους. Είναι οι λεγόμενοι Πομάκοι και κατοικούν στη Ροδόπη. Εδώ και αρκετά χρόνια η ομάδα αυτή κατεβαίνει από τα βουνά και εγκαθίσταται στους κάμπους και στις πόλεις της Θράκης καθώς και σε αγροτικές και βιομηχανικές περιοχές ολόκληρης της Ελλάδας.

Το Υπουργείο Παιδείας, στο πλαίσιο προγράμματος για την ελληνόγλωσση εκπαίδευση των μουσουλμανοπαίδων, μελέτησε μεταξύ άλλων και το θέμα της μουσικής των τουρκόφωνων και σλαβόφωνων μουσουλμάνων Ελλήνων πολιτών της Θράκης (Γιώργος Μαυρομάτης, Λεωνίδας Εμπειρίκος). Είναι το υπόλειμμα της 'ρουμελιώτικης', τουρκόφωνης μουσουλμανικής μειονότητας στην Ελλάδα ('Ρούμελη' στα τούρκικα, επί οθωμανικής αυτοκρατορίας λεγόταν το ευρωπαϊκό της τμήμα). Τα τραγούδια τα οποία είναι περίπου κοινά με τα τουρκικά της Βουλγαρίας και της Π.Γ.Δ.Μ., είναι μία παλαιά παράδοση στην δυτικοθρακιώτικη εκδοχή της 'ρουμελιώτικης' τουρκικής διαλέκτου των Βαλκανίων, με κυριότερη ποιητική έκφραση τα καθιστικά τραγούδια, τα οποία κινούνται μουσικά στο διατονικό γένος και χρησιμοποιούν όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά στοιχεία της ανατολίτικης μουσικής παράδοσης (έλξεις, αποκλίσεις από το κύριο μακάμι κ.ά.).

Οι βουλγαρόφωνοι μουσουλμάνοι της Ελλάδας έχουν μία δική τους παράδοση σλαβική, κοινή με αυτή των Πομάκων αλλά και των ορθοδόξων της βουλγαρικής Ροδόπης. Παρ' όλο που πρόκειται για δύο γλωσσικές ομάδες (μόνο τέσσερα μουσουλμουνικά χωριά στη Θράκη μιλάνε Ρομανί), υπάρχει η επίσημη άποψη ότι είναι μία μουσουλμανική μειονότητα που αποτελείται από τρεις εθνοτικές ομάδες, τους τουρκογενείς (όπως τους αποκαλούν), τους Πομάκους και τους Αθίγγανους. Παρ' όλη την εντελώς ξεχωριστή μουσική παράδοση των εντόπιων σλαβόφωνων μουσουλμανικών ορεινών χωριών, η γλώσσα που είχε κύρος από την εποχή της οθωμανικής αυτοκρατορίας, η γλώσσα των πόλεων, και η γλώσσα της μεγάλης πλειοψηφίας των μουσουλμάνων αγροτών του Ξανθιώτικου και Γκιουμουλτζινιώτικου (Κομοτηνέικου) κάμπου, καθώς και των υπωρειών και τμημάτων της Ροδόπης, ήταν η τουρκική. Η ακτινοβολία της οθωμανικής κουλτούρας και της τουρκικής γλώσσας ήταν τέτοια που θα λέγαμε ότι υπερισχύει σαν ταυτότητα της μειονότητας η τουρκική. Αυτός είναι ο κυριότερος λόγος για τον οποίο οι Πομάκοι υιοθετούν την τουρκική μουσική παράδοση από παλιά, ενώ η σλαβόφωνη μουσική έκφραση περιορίζεται κυρίως σε εσωστρεφείς εκδηλώσεις. Μουσικά κομμάτια Πομάκων έχει ηχογραφήσει ο Μάρκος Δραγούμης το 1975 στην Αθήνα, με έναν τραγουδιστή και έναν που παίζει τη μεγάλη ποιμενική φλογέρα, που στην περιοχή λέγεται καβάλι. Ένα ακόμη δείγμα από καβάλι έχει ο δίσκος του Πελοποννησιακού Λαογραφικού Ιδρύματος από την Κύμη Ροδόπης. Πρόσφατα, κυκλοφόρησε μία κασέτα με τραγούδια στα πομάκικα με τίτλο *Πομάτσκι πέσνε* (Θρακική εταιρία, 1996, επιμέλεια: Βαγγέλης Δωρόπουλος). Στις αρχές της δεκαετίας του 1980, ένα από τα όργανα με τα οποία παιζόταν η μουσική των Πομάκων, η γκάιντα, έπαψε να υπάρχει. Επίσης παιζόταν ο τρίχορδος ταμπουράς, ο οποίος αντικαταστάθηκε από το μπουζούκι ή το σάζι, εξακολουθεί όμως να παίζεται στις θρησκευτικές τελετές και πανηγύρεις στον μπεκτασηκό τεκέ του Kızıl Deli στο νομό Έβρου. Έχουμε μία εξάπλωση του ζουρνά σε όλες τις γιορτές και θρησκευτικά πανηγύρια (μουσουλμάνων σουνιτών και κιζιλμπάσηδων, όπως λέγονται στη Θράκη οι Αλεβήδες). Αλλά και στους γάμους και στα σουνέτια (δηλαδή στις περιτομές), έχουμε μία εσωτερική μουσική και χορευτική παράδοση της κοινότητος που παίζεται από μουσουλμάνους τουρκόφωνους γύφτους με ζουρνά και νταούλι, 'ζυγιά' που απαντάται και στην υπόλοιπη βόρεια Ελλάδα, σε όλα τα Βαλκάνια και στη Τουρκία. Οι

Τούρκοι της Π.Γ.Δ.Μ, οι Τούρκοι της Βουλγαρίας καθώς και οι ντόπιοι Τούρκοι της ανατολικής θράκης, έχουν περίπου την ίδια μουσική παράδοση, η οποία ανήκει στην ευρύτερη τουρκική μουσική παράδοση της βαλκανικής. Παρατηρούνται αλληλεπιδράσεις και μουσικά δάνεια με την ελληνική παράδοση της ευρύτερης περιοχής. Τους θρακιώτικους χορούς (π.χ. ζωναράδικο) οι Πομάκοι τους χορεύουν όλο και περισσότερο τα τελευταία χρόνια. Οι μουσουλμάνοι έχουν χορούς συρτούς, τσιφτετέλια, καρσιλαμάδες (9/8) και τον ζεϊμπέκικο. Ο καρσιλαμάς από την Καρατζόβα (περιοχή Αριδαίας) και ανατολικότερα γίνεται όλο και πιο κοινός.

Η μουσουλμανική μειονότητα είναι η μόνη θεσμική μειονότητα στην Ελλάδα που έχει θεσμοθετημένη την εκπαίδευσή της και στην τουρκική γλώσσα. Στην Ελλάδα δεν έχουν εκδοθεί δίσκοι εμπορίου με τούρκικα τραγούδια, πράγμα που έχει γίνει στη Βουλγαρία τη δεκαετία του 1950 (η Καντριέ Λατίφοβα είναι η πιο γνωστή και τα τραγούδια αυτά ήταν πολύ δημοφιλή και τραγουδιούνται ακόμα και σήμερα από τους μουσουλμάνους στη Θράκη). Έχουν εκδοθεί όμως και συνεχίζουν να εκδίδονται κασέτες με νεότερα τραγούδια στα τούρκικα από μουσικούς του χωριού Καλκάντζα της Κομοτηνής. Οι κασέτες αυτές κυκλοφορούν, ως επί το πλείστον, για αποκλειστική χρήση των μελών της μειονότητας. Η τούρκικη κομπανία ακολούθησε την ίδια διαδρομή και εξέλιξη με αυτήν της υπόλοιπης Ελλάδας, που παρατηρείται από το 1970 και μετά. Σιγά-σιγά ο ζουρνάς, αν και εξακολουθεί να παίζεται, έδωσε τη θέση του στο κλαρίνο-άρχοντα της νεοδημοτικής ορχήστρας (αρμόνιο, ντραμς κτλ.).

<u>Ρομ</u>

Συνδετικός κρίκος όλης της βαλκανικής και μικρασιατικής μουσικής είναι οι Ρομ. Γύφτοι μουσουλμάνοι του χωριού Σάππαι Κομοτηνής, Γύφτοι χριστιανοί των Σερρών, Γύφτοι εδραίοι αγρότες και Γύφτοι των παρυφών των μεγάλων πόλεων και κωμοπόλεων της κεντρικής και δυτικής Μακεδονίας αλλά και της δυτικής Στερεάς και Πελοποννήσου, είναι αυτοί που έχουν ακόμα στα χέρια τους την τέχνη του ζουρνά και σε μερικές περιπτώσεις και άλλων οργάνων, π.χ. της λύρας (Γκίγκας), που συναντούμε σε χωριά των Σερρών. Οι εδραίοι αγρότες Γύφτοι έχουν μία εξαιρετικά ενδιαφέρουσα μουσική παράδοση στην γλώσσα τους (Ρομανί), ενώ τραγουδούν και σε όλες τις γλώσσες της περιοχής (δες έρευνα της Yvonne Hunt). Δεν ξεχωρίζουν μουσικά μουσουλμάνοι και χριστιανοί. Οι καρσιλαμάδες που παίζουν οι μουσουλμάνοι στις Σάππες και οι καρσιλαμάδες των Σερρών, ακόμα και αυτοί της Γουμένισσας (Γκουμέντζας), ανήκουν ουσιαστικά στο ίδιο μουσικό υπόστρωμα. Αυτό που συνδέει και τις δύο ομάδες, είναι οι Γύφτοι, οι οποίοι μπορούν κάλλιστα να παίξουν στις Σάππες σε χριστιανικό γάμο, αν και εξειδικεύονται συνήθως στις μουσουλμανικές γιορτές και πανηγύρια. Τα μεγάλα κέντρα του ζουρνά στη σημερινή Ελλάδα είναι τα εξής: 1) Θράκη: Σάππες (Σαψί), Κομοτηνή 2) Μακεδονία: Αχινός Σερρών, Φλάμπουρο Νιγρίτας, Ηράκλεια (Τζουμαγιά) Σιδηροκάστρου, Νεοχώρι Σερρών, Σιδηρόκαστρο, Λαγκαδάς, Γουμένισσα Κιλκίς, Νάουσα Ημαθίας, Αλεξάνδρεια Ημαθίας (Γιδά Ρουμλουκιού) 3) Στερεά Ελλάδα (μικρός ζουρνάς, καραμούζα ή πίπιζα): Μεσολόγγι, Αιτωλικό, Αντίριο 4) Πελοπόννησος (μικρός ζουρνάς, πίπιζα): Γαστούνη Ηλείας. Ο ζουρνάς παίζεται και από μη γύφτους στην ανατολική Στερεά (Παρνασσό, Ελικώνα, Αττική), όπου ή πίπιζα αποκαλείται καραμούζα, στην Πελοπόννησο (Λειβάρτζι και Στρέζοβα Καλαβρύτων, σημερινή Δάφνη), στη Θεσσαλία (Πήλιο), στη Ζάκυνθο, όπου αποκαλείται νιάκαρα και στη Μακεδονία (στα σλαβόφωνα χωριά Βαμβακόφυτο και Αγριανή Σερρών).

<u>Baud-Bovy:</u> *<u>Δοκίμιο για το ελληνικό δημοτικό τραγούδι</u>* «*Οι Γύφτοι δε χρησιμοποιούσαν τα όργανα που έφτιαχναν και έπαιζαν οι ντόπιοι. Ο λόγος που στη 'ζυγιά' παίζουν κανονικά, μαζί με το νταούλι δύο ζουρνάδες, είναι νομίζω ότι οι Γύφτοι, για να ευχαριστήσουν τους χωρικούς, προσπαθούσαν να*

μιμηθούν το άκουσμα του οργάνου που συνήθιζαν αυτοί, έτσι, για να αντικαταστήσει τον ισοκράτη της γκάιντας 'ο δεύτερος ζουρνάς κρατάει απλώς το ίσιο του τραγουδιού, το μπάσο' (Κώνστας). Στην 'κουμπανία' κλαρίνο-βιολί-λαούτο ονομάζουν άλλωστε γκάιντα τα κομμάτια όπου τη μελωδία την παίζει το κλαρίνο ενώ το βιολί κρατάει την τονική ή την υποτονική (Περιστέρης, 1958). Όπως οι Γύφτοι δεν έπαιζαν τα όργανα του χωριού έτσι και οι Έλληνες -και οι Τούρκοι της Θράκης (Picken, 1975)- δε δέχονταν να παίζουν το ζουρνά εκεί όπου τον έπαιζαν οι Γύφτοι. Θαύμαζαν τη μουσική ιδιοφυία των Γύφτων, δεν τους είχαν υποδουλώσει όπως στη Μολδοβλαχία, τους θεωρούσαν όμως κατώτερους. Οι Γύφτοι στην αρχή δε θα τραγουδούσαν παρά μόνο κάποια στιχάκια στους χορούς και ίσως στους σκοπούς που ήταν του συρμού στην Πόλη, στο Ιασί και στα Γιάννινα. Όταν άρχισαν όμως να τραγουδούν και τα ντόπια πατροπαράδοτα τραγούδια, τους άλλαξαν ριζικά το ύφος και το ήθος. Για να το συνειδητοποιήσει κανείς, αρκεί να συγκρίνει το ίδιο τραγούδι της τάβλας όπως το τραγουδάει Θεσσαλός χωρικός και όπως το ερμηνεύει ο Μπενάτσης, ο Γιαννιώτης Γύφτος. Ίσως ο μουσικολόγος, που τον ενδιαφέρει το γνήσιο δημοτικό τραγούδι, αλλά και ο μουσικός, από αισθητική άποψη, θα προτιμήσουν τη μονοφωνική εκτέλεση του χωριάτη, τη γυμνή, την τραχιά. Τον μέσο ακροατή όμως θα τον συνεπάρει η εκτέλεση του Γύφτου με το φανταχτερό χρωμάτισμα, με τα πολλά στολίδια, με τη χαρακτηριστική εναλλαγή της ελεύθερης απαγγελίας του τραγουδιστή και του χορευτικού ρυθμού των οργάνων».

Μία άλλη κατηγορία είναι αυτή των μη ελληνόγλωσσων τραγουδιών που φέρανε **οι πρόσφυγες της Τουρκίας, Βουλγαρίας και Πρώην Σοβιετικής Ένωσης** από τις πατρίδες τους. Αν και ήρθαν ως ντε φάκτο Έλληνες, δηλαδή ως ανταλλάξιμοι χριστιανοί ορθόδοξοι της ανατολής ή της ανατολικής Θράκης, ή ως εκουσίως επιλέγοντες την ελληνική επικράτεια να εγκατασταθούν Βούλγαροι πολίτες ελληνικής συνείδησης και πολύ συχνά και γλώσσας, έφεραν μαζί τους μουσικά ιδιώματα, σε γλώσσες άλλες από την ελληνική στις οποίες τα λέγανε. Οι άνθρωποι που ήρθαν από την Τουρκία το 1923, φέρανε μαζί τους τούρκικα τραγούδια που τραγουδούσαν οι τουρκόφωνοι **Καραμανλήδες, Μπαφραλήδες, Μπρουσαλήδες, οι Γκαγκα(β)ούζηδες** (τουρκόφωνοι χριστιανοί της βαλκανικής –καταγόμενοι κάποτε από την περιοχή της Βάρνας της Βουλγαρίας) της ανατολικής Θράκης. Ένα μέρος των γκαγκαούζηδων εγκαταστάθηκε στη δυτική Θράκη διασχίζοντας και αυτοί ως πρόσφυγες τον Έβρο ποταμό το 1922, όπως οι Αρβανίτες του Ζαλουφιού Αδριανουπόλεως, από την ανατολική στη δυτική Θράκη, εγκαθιστάμενοι οι περισσότεροι δίπλα στους Αρβανίτες. Ακόμα και σήμερα έχουν παράδοση βαλκανική και τουρκόγλωσση. Οι Μπαφραλήδες φέρανε μαζί τους τραγούδια τούρκικα, στη τουρκική διάλεκτο της λεγόμενης περιοχής Τζανίκ που είναι μία μεγάλη περιοχή της Σεβάστειας και της Αμάσειας που φτάνει μέχρι το δυτικό Πόντο. Υπάρχουν τέτοια τραγούδια στο Μουσικό Λαογραφικό Αρχείο, ηχογραφημένα το 1930 από την Μέλπω Μερλιέ και τραγουδισμένα από έναν πρόσφυγα της περιοχής του Τσόρουμ. Στο ίδιο αρχείο υπάρχουν ηχογραφήσεις ορθόδοξων θρησκευτικών τραγουδιών στην τούρκικη διάλεκτο της Καππαδοκίας. Αστικά και αγροτικά τραγούδια σε τούρκικη διάλεκτο μπορεί να ακούσει κανείς ακόμη στα χωριά που εγκαταστάθηκαν τουρκόφωνοι. Άλλη μία ομάδα τουρκοφώνων ποντιακής καταγωγής είναι οι **Τσαλκαλήδες** της Γεωργίας (Πρώην Σοβιετική Ένωση).

Μαζί με την κυριότερη ομάδα αλλόγλωσσων Ελλήνων ορθόδοξων χριστιανών ανταλλαξίμων, που είναι οι τουρκόφωνοι, ήρθαν και **κουρδόφωνοι** από δύο χωριά, (το Μουσικό Λαογραφικό Αρχείο με την επιμέλεια της Δέσποινας Μαζαράκη ηχογράφησε την δεκαετία του 1950 τραγούδια από το χωριό Μπακόουζ του Ντιγιάρμπακιρ), χριστιανοί ορθόδοξοι κουρδόφωνοι, οι οποίοι ακόμα

ζουν στην Καλογρέζα της Αττικής και λίγες οικογένειες σε χωριά της Μακεδονίας π.χ. Ραζενά Κιλκίς. Φέρανε και τα τραγούδια τους μαζί τα οποία είναι σε διάλεκτο κουρμαντζί.

Άλλη κατηγορία είναι οι **Αρμενόφωνοι-Αρμενορωμιοί** (Χάιχουρούμηδες, χάικ = Αρμένης, Ρουμ=ορθόδοξος ρωμιός), οι οποίοι έχουν εγκατασταθεί εδώ και εκεί σ' όλη την Ελλάδα. Το Μουσικό Λαογραφικό Αρχείο έχει κάνει ηχογραφήσεις αρμενοφώνων ορθοδόξων της περιοχής Εγκίν (βόρεια του Ευφράτη) στο χωριό Καστανιώτισσα της βόρειας Εύβοιας το 1962 (την έρευνα έκανε η Αγλαΐα Αγιουτάντη με τον Paul Collard).

Αξίζει να αναφερθεί η ύπαρξη μιας σλαβόφωνης ομάδας Μικρασιατών, οι **Τρακατρούκηδες,** που μάλλον δεν έχουν τραγούδια στη γλώσσα τους.

Η τελευταία κατηγορία που οφείλουμε να εξετάσουμε είναι η **Ισπανοεβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης** (κυρίως) και των περισσοτέρων πόλεων της βορείου Ελλάδος.

Η Ισπανοεβραϊκή μουσική παράδοση, η οποία είναι αστική, με μερικά τραγούδια *αλά τούρκα* και μερικά *αλά φράγκα*, παιζόταν με τα 'ιντζε-σάζ' όργανα. Οι Σεφαραδίτες μιλούσαν και μιλάνε ακόμα (όσοι απέμειναν μετά το Ολοκαύτωμα) μια μεσαιωνική μορφή της καστιλλιάνικης (= Ισπανικής) γλώσσας, που λέγεται Τζιουντέσμο ή Σπανιόλ από τους ίδιους, με πολλά εβραϊκά, αλλά και τούρκικα και ελληνικά στοιχεία.

Δίσκοι που κυκλοφόρησαν: *Jewish-Spanish songs of Thessaloniki* από την εβραϊκή κοινότητα Θεσσαλονίκης με τραγουδιστή τον David Saltiel (1998, επιμέλεια: Νίκος Τζάνης, Γιώργος Μαυρομάτης κ.ά). Σε αυτό το δίσκο οι συντελεστές επέλεξαν την *αλά τούρκα* παράδοση. *Τα Σεφαραδίτικα* (1997) με τραγουδίστρια την Σαβίνα Γιαννάτου. Δύο τραγούδια στο δίσκο με τίτλο: *Θεσσαλονίκη-2000 χρόνια* (επιμέλεια: Γιώργης Μελίκης, 1999).

Η εβραϊκή μουσική παράδοση, όπως αποδεικνύεται από την έρευνα των Μάρκου Δραγούμη, Martin Schwartz και της Susan Weich-Shahak, δάνεισε και δανείσθηκε από την ελληνική δημοτική και ρεμπέτικη μουσική παράδοση. Η ελληνική επιρροή είχε άμεση επίδραση όχι μόνο στο ρυθμό, αλλά και στις μελωδίες και στο θέμα των κειμένων. Από την άλλη οι Εβραίοι άσκησαν κάποια μουσική επίδραση στους Έλληνες, ιδίως στη Θεσσαλονίκη, όπου μέχρι το 1912 ο μισός σχεδόν πληθυσμός ήταν εβραϊκός. Μερικές από τις ομοιότητες που αναφέρουμε, θα μπορούσαν να αποδοθούν στην ανεξάρτητη υιοθέτηση, από Έλληνες και Εβραίους Σεφαραδίτες, μελωδικών ή ρυθμικών μοντέλων από τρίτη πηγή, όπως την τουρκική ή τη ρουμανική λαϊκή μουσική. Ο 'εβραϊκός χορός' (Judentanz) του Γερμανού συνθέτη του 16^{ου} αιώνα Hans Neusiedler, έχει στενή σχέση με τις οργανικές εισαγωγές δύο τραγουδιών του Μάρκου Βαμβακάρη («Αλανιάρα απ' τον Περαία», «Ψεύτικος ντουνιάς»). Κάποια από τα μοτίβα ενός χορευτικού σκοπού γάμου με τίτλο «εβραΐικος», που ηχογραφήθηκε το 1930 από το Μουσικό Λαογραφικό Αρχείο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών (έπαιξε Έλληνας βιολιστής από τη Μακεδονική πόλη της Νάουσας) υπάρχουν σε γνωστές παραδοσιακές εβραϊκές μελωδίες (Μάρκος Δραγούμης).

Ολόκληρη σειρά από ρεμπέτικα και τραγούδια Γίντις είναι παρεμφερή και, σε μερικές περιπτώσεις, ίδια. Γίντις είναι η γερμανοεβραίικη γλώσσα των Ασκεναζίμ (Γερμανο-πολωνο-ρωσο-ρουμανοεβραίικη). Το παραδοσιακό τραγούδι «Τσοπανάκος», που χρησιμοποιήθηκε για χρόνια, ως σήμα, από την ελληνική ραδιοφωνία, τραγουδιόταν στα Γίντις και θα μπορούσε κάλλιστα να ήταν ρουμανικής προέλευσης. Έναν άλλο 'σκοπό' (χασάπικο χορό), που τραγουδιόταν όχι μόνο στα ελληνικά αλλά και στα Γίντις και στα τουρκικά, μας έκανε γνωστό στα μεταπολεμικά χρόνια η τραγουδίστρια των δημοτικών Δόμνα Σαμίου με τίτλο «Έχε γεια, Παναγιά».

Στην εισαγωγή του δίσκου της εθνομουσικολόγου από το Τέλ-Αβίβ Susan Weich-Shahak, που κυκλοφόρησε πρόσφατα με τον τίτλο *Τραγούδια των Σεφαραδιτών από τα Βαλκάνια*, η συγγραφέας

αναφέρει: «*Σε μερικά τραγούδια είναι αναγνωρίσιμη η μεσαιωνική ισπανική πηγή τους, ενώ σε άλλα κυριαρχεί η επιρροή του πραγματικού τόπου γέννησης του τραγουδιστή. Μια τουρκική αφετηρία φανερώνεται σε μερικές πλούσια στολισμένες μελωδίες, ενώ τα ελληνικά και βουλγαρικά στοιχεία είναι αισθητά όχι μόνο στους σύνθετους ρυθμούς, που επιχωριάζουν στα Βαλκάνια*», αλλά και στη μελωδία όπως απέδειξε ο Μάρκος Δραγούμης.

Αθήνα 2000

****